

Bartholomaei Keckermanni Systematis rhetorici Epitome (1617)

Bartholomaeus Keckermann (1572–1609) életrajza ismeretes, munkásságáról monográfiák születtek, kiadott és kéziratban maradt műveinek bibliográfiája megjelent.¹ A Keckermannra való korabeli hivatkozásokról azonban csak részleges ismereteink vannak. Néhány angliai követőjét (Thomas Vicars, Thomas Farnaby) Howell monográfiája mutatta be,² Clemens Timpler retorikáját, aki Keckermann tanára volt, s tanítványa halála után felhasználta annak eredményeit, Freedman elemezte részletesen.³ Vossiuszal való kapcsolata is jól ismert,⁴ ahogyan Alstedre és Piscatorra gyakorolt hatását is regisztrálták már.⁵ Legutóbb Howard Hotson szentelt egy egész fejezetet könyvében Keckermann-nak a német akadémiákon érzékelhető befolyásának.⁶ Mindezek alapján is megállapítható, hogy Keckermann a 17. század legnagyobb hatású protestáns retorikai elméletírói közé tartozik. Dietericus és Vossius retorikai művei után az ő munkáit adták ki a legnagyobb példányszámban.⁷

A magyar szakirodalom megállapításai szerint Andreas Graff retorikai munkái készültek Keckermann alapján,⁸ és a Pécsi Király Imrére tett hatásáról is többen értekeztek.⁹ E közvetett

¹ W. H. van ZUYLEN, *Bartholomäus Keckermann. Sein Leben und Werke*, Leipzig, Robert Noske, 1934; Bronisław NADOLSKI, *Życie i działalność naukowa uczonego gdańskiego Bartłomieja Keckermanna*, Toruń, TNT, 1961; Joseph S. FREEDMAN, *The carrier and writings of Bartholomew Keckermann (d. 1609)*, Proceedings of the American Philosophical Society, 1997, 305–364; Danilo FACCA, *Bartłomiej Keckermann i filozofia*, Warszawa, Polska Akademia Nauk Instytut Filozofii i Socjologii, 2005.

² Wilbur Samuel HOWELL, *Logic and rhetoric in England 1500–1700*, New York, Russell & Russell, 1961, 320–323.

³ Joseph S. FREEDMAN, *European academic philosophy in the late sixteenth and early seventeenth centuries. The life, significance, and philosophy of Clemens Timpler (1563/4–1624)*, I, Hildesheim – Zürich – New York, Georg Olms, 1988, 305–325.

⁴ C. S. M. RADEMAKER, *Life and works of Gerardus Joannes Vossius (1577–1649)*, Assen, Van Gorcum, 1981, 177–181; Thomas M. CONLEY, *Rhetoric in the European tradition*, Chicago, University of Chicago Press, 1994, 157–162.

⁵ KECSKEMÉTI Gábor, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet*, Bp., Universitas, 1998, 165; TÓTH Béla, *Ramus hatása Debrecenben*, Könyv és Könyvtár, 1979, 104 (a 40. jegyzetponton).

⁶ Howard HOTSON, *Commonplace learning. Ramism and its German ramifications 1543–1630*, Oxford, Oxford University Press, 2007, 127–165.

⁷ *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, I, hrsg. von Gert UEDING, Tübingen, Max Niemeyer Verlag, 1992, 1287.

⁸ BARTÓK István, „Sokkal magyarabbul szólhatnánk és írhatnánk”: Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között, Bp., Universitas, 1998, 116–117; KECSKEMÉTI Gábor, „A böcsületre kihasadott ékes és mesterséges szöveg, írás”. *A magyarországi retorikai hagyomány a 16–17. század fordulóján*, Bp., Universitas, 2007, 42–43.

⁹ BÁN Imre, *Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI–XVIII. században*, Bp., Akadémiai, 1971 (Irodalomtörténeti füzetek, 72), 15; *Retorikák a reformáció korából*, szerk., vál., bev. tan., jegyz. IMRE Mihály, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1999 (Csokonai Universitas Könyvtár, Források, 6), 447–448; KECSKEMÉTI, „A böcsületre...”, i. m., 99.

kapcsolatokon túl Keckermann a magyar protestáns iskolákban saját művein kívül a Johannes Mylius (1557–1630) által készített összefoglalásával is jelen volt.¹⁰

Mylius rövid életrajzát Zoványi közölte,¹¹ a szellemi világ nemzetközi vérkeringésében pedig Hotson helyezte el. Nemcsak ő került kapcsolatba Keckermann-nal, hanem bátyja, Michael is, aki *Disputatio rhetorica profectus Keckermanniam systematis* (Rawicz, 1620) címmel adott ki egy munkát.¹²

Keckermann még életében, Hanauban kezdte el kiadatni a műveit. Itteni első könyve, a *Contemplationes peripateticae de locatione et loco* „apud Guilielmum Antonium” jelent meg 1598-ban, majd a nyomdász örökösei folytatták a sorozatot. Átgondolt stratégiára vall, hogy a kiadások Keckermann halála után is folytatódtak, így az *Epitomé*t is Petrus Antonius jelentette meg 1617-ben. Ezek a kiadványok egységes képet mutatnak, címlapjuk tipográfiai megoldásai hasonlóak, rajtuk a nyomda „In via virtuti nulla est via” jelmondata olvasható, s a kötetek betűtípusa is megegyezik. Valóságos tankönyvcsaládról beszélhetünk, Keckermann a *Systema Rhetoricae*-n és az *Rhetorica Ecclesiastica*-n kívül bevezetőt készített Cicero olvasásához, és *Dispositiones orationum* címmel beszédvázlat-gyűjteményt is kiadott.¹³ Ezekhez társult Mylius összefoglalása az alsóbb évek számára.

Keckermann retorikája két részre – *Általános rész* és *Különös rész* – oszlik, s az előbbinek I. könyve tárgyalja az inventiót és dispositiót, II. könyve az exornatiót, azaz elocutiót, míg a III. könyv a beszéd megtartásával (a memóriával és az előadással) foglalkozik, tehát követi a hagyományos – Ramus előtti – felosztást. A *Különös rész*be (*Rhetorica Specialis*) főleg azoknak az újkorban szükséges gyakorlatias tudnivalóknak az összefoglalása került, amelyek nem fértek be az első rész klasszikus felosztásába.¹⁴ Szabályokat kapunk például az *oeconomica*, *politica*, *iuridica oratio* formuláiról, illetve arról, hogy hogyan kell hivatalos vagy magánlevelet írni.¹⁵ Ahogyan megfogalmazza Keckermann: elsősorban nem az iskola, hanem a közélet, az Egyház és az állam számára kell szónokokat képezni (353).

¹⁰ Természetesen a nagyobb könyvtárakban ma is megtalálhatók Keckermann eredeti munkái, s bennük tanulmányozhatók nemcsak az egykori tulajdonosaik névbeírásai, de egyéb margináliák is. Például a Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárának G. 2138. jelzetű *Systema Rhetoricae*-kiadásában a következőképpen találjuk meg az *euphonia* magyarítását: „szépen szólás, hangadozás, eggyező szép szók” (257).

¹¹ ZOVÁNYI Jenő, *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*, 3. jav. és bőv. kiad., szerk. LADÁNYI Sándor, Bp., Református Sajtóosztály, 1977, 418; az összefoglalás teljes címe: *Bartholomaei Keckermannii Systematis rhetorici Epitome succincta praeceptorum prope omnium methodo, pro tironibus in Gymnasio Elbingensi adornata a M. Johanne Mylio Gymnasii Elbingensis rectore*, Hanoviae, Petrus Antonius, 1617.

¹² HOTSON, *i. m.*, 159.

¹³ Az alábbi kiadásokat tanulmányoztam: *Systema rhetoricae, in quo artis praecepta plene et methodice traduntur, et tota simul ratio studii Eloquentiae tam quoad Epistolas et Colloquia familiaria, quam quoad Orationes, conformatur, modusque ostenditur et Oratores dextre legendi et resolvendi, denique et Locos Communes Oratorios concinnandi*, Hanoviae, Petrus Antonius, 1618; *Rhetoricae Ecclesiasticae, sive Artis formandi et habendi conciones sacras, libri duo*, Hanoviae, Guilielmus Antonius, 1604; *Introductio ad lectionem Ciceronis et aliorum oratorum et dexteriores, pertinens ad specialem partem Systematis Rhetorici*, Hanoviae, Guilielmus Antonius, 1610; *Dispositiones orationum, sive Collegium Oratorium de rebus variis et cognitione dignis*, Hanoviae, Guilielmus Antonius, 1615.

¹⁴ Vö. BRIAN VICKERS, *On the Practicalities of Renaissance Rhetoric*, in *Rhetoric Revalued*, ed. by BRIAN VICKERS, Binghamton (NY), Centre for Medieval and Early Renaissance Studies, 1982 (Medieval and Renaissance Texts and Studies), 133–141.

¹⁵ Vö. RESTÁS Attila, *Keckermann retorikái (Fejezet a magyarországi retorikaoktatás történetéből)*, Irodalomtörténet, 2000, 4. sz., 477–497.

Mylius megtartotta az eredeti *Systema* beosztását, bár nem volt problémamentes, hogy az eredeti változat 720 oldalnyi főszövegét 144 oldalra kellett rövidíteni. Ennek eredményeként az *Epitomában* a retorikai ismereteknek csak a lecsupaszított vázát találhatjuk, a magyarázatok és a megvilágosító példák többnyire eltűntek.

A korabeli retorikák körében szokatlan eljárás volt, hogy Keckermann az inventio tanában tárgyalta az amplifikációt (*De amplificatione in genere, et in specie de dilatatione*), még hozzá nagy terjedelemben, 33 lapon. A Mylius-összefoglalásban az arányok helyreálltak, a *De amplificatione* fejezet mindössze 3 lapos, de az is csak azért, mert a szerző az exaggeratio tárgyalását is ide vonta.

Érdemes ezt a rövid fejezetet teljes terjedelmében idézni, hogy száraz stílusát összevethessük Keckermann példák tömegét felvonultató előadásával:

„Láttuk az egyszerű tétel kifejtését és egy hozzákapcsolt dolog bizonyítását, most mindkettőnek az amplifikációja következik, ami az inventio harmadik fajtája. Ez származhat akár az extensióból, azaz dilatacióból (kiterjesztés), akár az exaggeratióból (fokozás).

Az extensio eszközei azok a locusok, amelyeknek az eredménye a kifejtés és a bizonyítás. A belső elemi locusok közül a kiterjesztésben leginkább használatos 1. a nemből vett locus, amikor az egyeditől vagy a fajtól eljutunk magához a nemhez, a konkrét ügyet átvíve egy általános kérdésre, miközben kitérünk egy közhelyre. 2. Az egyeditől vett locusok, amikor példák bővítik a dolgot: ezek a dolgok vagy kitaláltak, mesékből és példázatokból származnak, vagy a történetíróktól vett valóságos példák. 3. A ható okokból, elsősorban a leginkább ösztönzőkből. 4. A kedvező, hasznos, vidám hatásból vett locusok, vagy ezzel szemben a csalárd, ártalmas, keserves hatásból vett locusok. 5. A kísérő körülményekből, leginkább az egyedi körülményekből származó locusok.

Az elemi külső locusok pedig, így a körülményekkel összekapcsoltak, az ellentétesek, az előzmények és következmények leginkább az egyszerű témák bővítésekor használatosak.

A származtatott locusok közül leggyakrabban használatosak a dilatacióban: 1. a felosztás, amikor az egészet visszavezetjük a részeire, ez a *diamesis*, 2. a nem összehasonlítása a fajjal úgy, hogy egy általános kérdést összekapcsolunk egy konkrét üggyel, vagy a minőség összehasonlítása a hasonlóság alapján, vagy a mennyiség összehasonlítása a megegyező vagy eltérő dolgok locusa segítségével. 3. Az ellentét kiterjeszti a dolgot az antithesis útján, azaz az ellentétes dolgok összegyűjtése útján, vagy pedig a prolepsis útján, amikor elébe megyünk a halk ellenvetésnek, s azt először gyengítjük, majd a leghatározottabban elvetjük.

Még ha, mint láttuk, minden locusból is vehetjük a dilataciót, mégis leggyakrabban három használatos: a divisio (felosztás), a comparatio (hasonlítás) és az oppositio (ellentét), sőt ezek gyakran egyedül is elegendőek a kifejtéshez, a bizonyításhoz, és különösen manapság, a bővítéshez.

Ezek tehát a művészi bővítés locusai. Ugyanígy lehet a művészen kívüli locus útján, ami tanúság vagy kijelentés, amit vagy a szerző megnevezésével, vagy anélkül idézünk. Ide tartozik az expositio (finomítás), amikor a kijelentésnél hosszasan elidőzünk, és vagy magát a kijelentést, vagy a szerzőjét dicsérjük. Ennyit az extenzióról.

Az exaggeratio az, amikor az érzelmek növeléséhez valamilyen dolognak a fokozatait sorolják fel, megmutatva, hogy mekkora, mennyire súlyos és komoly dologról van szó. Ennek különösen a témákban van helye, amelyek az egyes emberek, azaz személyek cselekedeteit vagy a velük történt dolgokat tartalmazzák. Többnyire propositio (alaptétel) gyanánt vannak kifejezve: ennek a részeiből kell levezetni a fokozó érveket.

A fokozás leggyakoribb eszközei: az elsődleges locusokból az ok, hatás, járulék, és az egyedi témákban a szembeállítás (obiectum), előzmény és következmény.

A származtatott locusok közül a *divisio* (felosztás) tartozik ide, azaz amikor megragadjuk a főbb pontokat, és a dolgot kisebb részekre bontva hatásosabban mutatjuk be.

A fokozás gyakran származik az összehasonlításból, amikor a kisebbet a nagyobbbal, a nagyobbat a kisebbel, vagy a hasonlót a vele nem egyezővel hasonlítunk össze, ide tartozik az *incrementum* (növelés) a kisebb és nagyobb dolgok fokozatai alapján, a legnagyobbig víve el az összehasonlítást, továbbá az ellentétből is származik fokozás.

Egyébként a fokozás ellentétje a kicsinyítés (*inminutio et elevatio*); azokkal az érvekkel, amelyekkel egy dolog fokozható, ugyanúgy gyengíthető is.” (19–21.)

Mylius elhallgatja, hogy:

„...az *amplificatio* a szónoki mesterség legfontosabb kútforrása, ami kiváltképp fontos ahhoz, hogy heves érzelmeket váltson ki a hallgatóban. A logikával felvértezett szónok, ha valóban járatos a logikában, nem bővít, hanem a dolgot egyszerűen fejezi ki, mert nyilvánvalóan az ésszerűségre és a tiszta észre van tekintettel, és arra vágyik, hogy pusztán csak a dolgot ismerje meg. De heves érzelmeket, amire a szónok kiváltképpen törekszik, pusztán magyarázattal és bizonyítással nem lehet hatásosan kelteni, hanem az egyszerű magyarázatoknál és bizonyításoknál bővebb előadásra van szükség.”¹⁶

Ugyanígy hiányzik a logikai és retorikai *inventio* különbségeinek taglalása,¹⁷ vagy a *hypotyposis* említése, ami „a beszédben gyakran kellemes és hasznos”.¹⁸ Nem találhatjuk az antik auktoroktól a bibliai könyveken keresztül az egyházatyákig terjedő példasorokat sem.¹⁹

Az *amplificatio* alakzataira azért mégis van példa Myliusnál. Keckermann ugyanis az *Exornatio* fejezetben újra előveszi ezt a témát (*De figuris pertinentibus ad amplificationem et exaggerationem, simulque ad dispositionem*), és Mylius két fejezetben is kitér erre (*De figuris pertinentibus ad amplificationem*, *De figuris pertinentibus ad dispositionem*), igaz, mindössze 1–1 oldal terjedelemben (45–47), s az előbbiben az *incrementum*, *gradatio* vagy *climax* (fokozás), *congeries* (halmozás), *comparatio* alakzatait világítja meg egy-egy, többnyire Cicerótól vett példával.

A *Systema Rhetoricae Általános részének* mindazonáltal az *Exornatio* fejezete a legterjedelmesebb. 390 oldalának 55%-a foglalkozik ezzel a témával. Ez az arány Mylius könyvében némileg módosult, az első rész 67%-a tárgyalja az *elocutiót*,²⁰ átvéve a Keckermann által hozott példák egy részét. A latin költészetből származó szövegrészek párhuzamosan szerepelnek itt a Bibliából, főként a zsoltárokból és az evangéliumokból vett példákkal. A metonymia egyik fajtája tehát:

„...amikor ünnepet mondunk a dologtalanság helyett, mert nem tiltják azt az ünnepnapokon, évszázadot mondunk az abban a században élt emberek helyett, Elbinget mondunk az elbingiak, és Lengyelországot a lengyelek helyett, bíróságot az ítélkezés, erszényt a pénz helyett. Vergiliustól idézve: »Saturnus uralmát« említjük ahelyett, hogy bőség és nyugalom, ami Saturnus uralma alatt volt

¹⁶ *Retorikák a reformáció korából*, i. m., 189.

¹⁷ *Uo.*, 190, 195.

¹⁸ *Uo.*, 203–205.

¹⁹ Vö. RESTÁS Attila, *Az amplificatio alakzatai Keckermann retorikáiban*, in *Nyelvészet és irodalomtudomány*, szerk. SELYEM Zsuzsa, Bukarest–Kolozsvár, Kriterion, 2001, (RODOSZ-tanulmányok, I), 27–42.

²⁰ Nem úgy, mint az 1696. évi kolozsvári Vossius-kiadás esetében, ahol a mű tartalmi arányai még inkább módosultak: 60 caputjából 51 foglalkozott az *elocutióval*, míg Vossius kézikönyvének nagyjából a fele. KECSKEMÉTI, „*A böcsületre...*”, i. m., 45–46.

(Ecl. 4), vagy azt, hogy »már lángol Ucalegon«, ahelyett, hogy Ucalegon háza (Aen. 2). Ugyanígy a 34. zsoltárban: »Az Úr szemei az igazakon vannak«, ami annyit tesz, hogy gondot visel rájuk» (30).

Mylius művében csupán a tropusok szintjén jelentkezik az a kettős paradigmarendszer, amely Keckermann minden munkájában érzékelhető. Ez a szemlélet az antikvitás esztétikai, retorikai örökségét követve e paradigmarendszer kompetenciáját kiterjeszti a Szentírásból származó szövegek értelmezésére is.²¹ A retorika Szentírás-magyarázó szerepét mutatja tehát, amikor a bibliai képes beszéd értelmezésére vállalkozik.

Mindkét mű második része a *Rhetorica Specialis*, amelynek jelentős része az affectusok tanával foglalkozik, Myliusnál igen vázlatosan. Egészében kimarad viszont az *Epitoméból* a *Systemában* még meglévő *De genere dicendi incitato et tracto, lentiori item et argutiori* és a *De lectione et selectione* fejezetek.²² Az előzőben olvashatunk a *laconicus – asiaticus – atticista* beszédfajta hármasságáról, míg az utóbbiban az antik és kortárs szónokok méltatásáról és az anyanyelvi szónoklás szükségességéről. Mylius olvasói így kimaradnak az anticicerónianizmus retorikai hagyományainak megismeréséből és a 16. század végének, 17. század elejének irodalmi vitáiból.²³

Néhány esetben találtam jelét annak, hogy a rövidebb változatban megőrződött valami a nagy retorikai összefoglalóknak abból a gazdagságából, ami ezeket a műveket a kora újkorra vonatkozó művelődéstörténet forrásaivá teszi. Fentebb már idéztem azt a részt, amelyben megörökíti az utókor számára városát, Elbinget, de nem hiányzik a Lengyelországra való egyéb utalás sem. Az egyszerű téma leírására példa, hogy *Qualis est forma Reipub. in Regno Poloniae?* (17). A nyelvi változások iránti érdeklődésére vallhat a tropusok közül az *onomatopoeia* (szóalkotás) szerepeltetése. Keckermann részletesen meghatározza a fogalmat:

„Olyan dologra, amire egyébként van szó, egy másik, hangutánzó szót alkotunk. Ide tartozik a *bombarda* [ágyú], a *sclopetum* [puska] és más efféle szó, amit az új dolgokra alkottunk, ugyanis az új dolgokra új szavakat kell használni, ahogyan sok példa van erre a hajózásról, öltözködésről és építésről írt könyvekben, ugyanis e tárgyakban naponként találnak ki új dolgokat.” (172–173.)

Mylius nem vette át a fenti elméleti meghatározást, csak egy rövid magyarázatot írt tanítványai számára: „A *bombarda* a hadigépezet dörrenését utánozza” (30).

A keckermanni retorikai tankönyvek magyarországi jelenlétéről és Mylius összefoglalásának használatáról eddig leginkább a sárospataki Református Kollégiummal kapcsolatban lehetett olvasni.²⁴ A pataki iskolai törvények 1621-től a palatinatusi tanrendet követték. Az oktatásban a melanchthoni örökség érvényesült: Melanchthon *Erotemája* után Pécseli Király Imre *Isagogesét*, majd Keckermann nagy retorikáját vették.²⁵ 1638-tól váltotta ezt a „Keckermann minor”, azaz a *Systemának* Mylius által készített kivonata. „Keckermann jól megszokott az iskolában a logikát

²¹ IMRE Mihály, *Antik-humanista és reformátori szemlélet színtéje Melanchthon retorikájában*, Credo, 1997, 3–4. sz., 29–37; ENYEDI György *Válogatott művei*, bev. BALÁZS Mihály, Bukarest–Kolozsvár, Kriterion, 1997, 15.

²² *Retorikák a reformáció korából, i. m.*, 238–249, 250–259.

²³ IMRE Mihály, *Melanchthon retorikájától Buzinkai Mihályig*, in *Retorikák a reformáció korából, i. m.*, 438–439.

²⁴ ZOVÁNYI Jenő, *Puritánus mozgalmak a magyar református egyházban*, Bp., Magyar Protestáns Irodalmi Társaság, 1911, 72; MAKKAI László, *A magyar puritánusok harca a feudális ellen*, Bp., Akadémiai, 1952, 83.

²⁵ SZILÁGYI Benjámin alapján idézi MOLNÁR Aladár, *A közoktatás története Magyarországon a XVIII. században*, Bp., MTA, 1881, 409.

illetően, tehát a retorikában is ő a követendő. Mylius összefoglalta Keckermann retorikáját, így azt tanítsa Bényei úr!” – ahogyan az 1638. évi egyházlátogatási jegyzőkönyv rendelkezik erről.²⁶ 1640-ben Tolnai Dáli János, noha Keckermann logikáját Ramuséra váltotta fel, a Mylius-kompendium tanítását megtartotta. Keckermann és Mylius munkái ezután még hosszú időn keresztül használatban voltak, amire az általam a besztercebányai könyvtárban (*Štátna vedecká knižnica v Banskej Bystrici*) tanulmányozott Mylius-kötet is bizonyíték: possessorbejegyzései ugyanis 1695–97-ből származnak.²⁷

²⁶ *Zempléni vizitációk 1629–1671. Miskolci Csulyak István zempléni esperes és hivatali utódainak feljegyzései*, szerk. DIENES Dénes, Sárospatak, Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, 2008 (Acta Patakina, XXI), 101–102.

²⁷ Kézírásos bejegyzések az előzéklapon: M. S. Anno Domini 1695. Haec liber est meus. Sum Possesor Hujus Libri Johannes Kmetovini. Sum ex Libris Johannis Kmetovini Senioris anno Domini 1695. A címlapon: ex libris Sum M. Smrtnik Anno Domini 1695. Residentia Soc. Jesu Neosolyi inscriptus 1697. Capituli Neosolien.